

AMIRŐL AZ ANYAKÖNYV MESÉL...

Szentpéterszeg demográfiai jellemzői 1853–1867 között a református anyakönyv bejegyzései alapján

Az anyakönyv, mint történeti forrás

Múltunk kutatása több tudományág feladata, ezen belül a korai népmozgalmi, demográfiai adatok nélkülözhetetlenek nemcsak a demográfusok, de a történelemmel, helytörténettel, szociológiával, néprajzzal foglalkozók számára is. A hivatalos népszámlálásokat megelőző időszakról azonban elég nehézkes az anyaggyűjtés, különösen a kisebb településekről. Ezért kerültek a kutatások látószögébe a különböző egyházak anyakönyvei, mint a legnagyobb tömegű és legrészletesebb adatforrások.

Az anyakönyvek vezetését a Tridenti Zsinat írta elő a katolikus egyházközségek számára, majd fokozatosan terjedtek el más vallású egyházközségek körében is. Magyarországon Pázmány Péter tette kötelezővé 1625-ben.

A 17. században még csak szórányosan találunk anyakönyveket, és a bejegyzések is hiányosnak mondhatók, a 18. század végén azonban általánossá válnak, mind a keresztelesek, mind a házasságkötések, illetve a halálozások tekintetében (Dávid, 1963). Egységesülésüket nagyban elősegítette a 19. sz. közepétől megjelenő előre rovatolt anyakönyvek is, melyek egységesebbé tették az adatok rögzítését.

Az anyakönyvek feldolgozásának kétféle módja van:

- Az egyik, és talán legegyszerűbb, ún. nem-nominális feldolgozás, amikor is évi, havi idősorokat állítanak össze a szimpla adatokból. Ebben az esetben idősorokat kapunk, melyek alkalmasak az elemzésre, de csak a település egészére, vagy egy-egy csoportra vonatkozóan (pl. csecsemőhalandóság)
- Sokkal idő- és munkaigényesebb a nominális feldolgozás, melynek során már az egyes családokra vonatkozó adatokat gyűjtik ki, és elemzik a kutatók. Ez az ún. családrekonstrukciós módszer, amelyben az adatok már személyekhez, családokhoz kapcsolódnak, az elemzések pedig sokkal árnyaltabbak, finomabbak, részletesebbek. Ezt természetesen csak egyes településekre lehet elvégezni, hiszen több száz év alatt még egy kis lélekszámú településen is számtalan család alakul, melyek átfogó elemzése hatalmas munka.

A szentpéterszegi református egyház anyakönyvei

A XIX. század közepén a településen 1450 református, 30 katolikus és 20 izraelita lakost jegyeztek fel (Geogr. Lexikon, 1858). Ennek megfelelően református egyházközség jött létre a faluban, a római katolikusok anyakönyvezése Derecskén, a görög katolikusoké Pocsajban, a görögkeletieké Mezőpeterden, az izraelita vallásúaké pedig Berettyóújfaluban történt.

A falu református anyaegyháza 1762-ben kezdte a születési, házasságkötési és halálozási az anyakönyvek vezetését. A hivatalos, állami anyakönyvezés elrendeléséig (1895-ig) több kötetet töltenek meg a település adatai.

Az első anyakönyv 1762–1836 közötti időszakot öleli fel, mely a születés, esketés és halálozás adatainak feljegyzése mellett az egyházközség leltárát, történetének néhány fontosnak ítélt eseményét, a lelkészek, tanítók névsorát is tartalmazza. Bár elég leromlott állapotban van, de lapjai épek, bejegyzései olvashatók.

A rovátkolt anyakönyv vezetését 1853-ban kezdték, innen már csak a népmozgalmi adatok bejegyzése történt meg. Igaz, a megjegyzés rovatban rendszertelenül, de található kiegészítő megjegyzések, ezek sajnos ritkák, lelkésztől függek.

Jelen dolgozatomban csak a református egyház 1852–1857 közötti születési, esketési és halálozási anyakönyve nem nominatív feldolgozásának eredményeit mutatom be.

Születési anyakönyvek

A születési anyakönyv adatsorai a következők: sorszám, születés ideje, kereszteleés ideje, gyermek keresztnéve, neme, törvényes vagy törvénytelen, apja neve, vallása, foglalkozása, anyja lánykori neve, szülők lakhelye, keresztszülők neve, kereszteleést végző személy, megjegyzés.

Már az adatok sokféleségéből látszik, hogy milyen sokoldalú információt nyerhetünk ezekből.

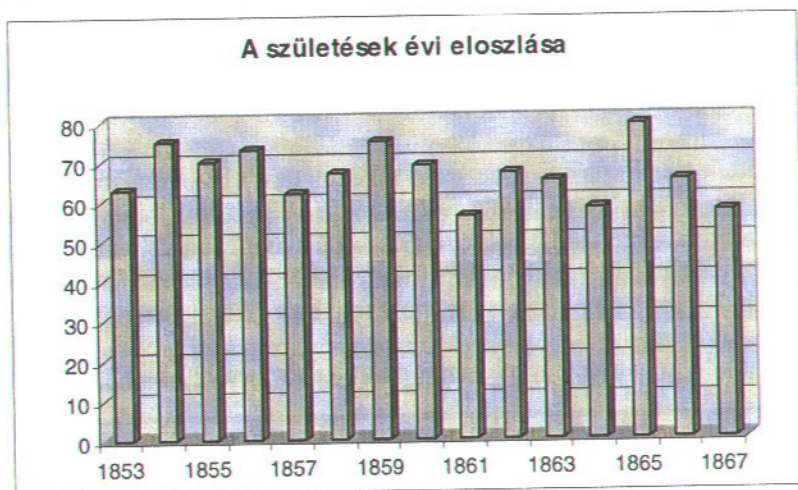
A születés és a kereszteleés időpontjait vizsgálva megállapítható, hogy a 19. sz. közepén még e két időpont szervesen kapcsolódott egymáshoz, normális esetben egy hétnél nem telt el több idő a két esemény között. Ha az újszülött életkilátásai bizonytalanok voltak, akkor nem volt ritka, hogy azonnal, vagy már a születést követő napon megtörtént a kereszteleés, nehogy esetleg kereszteleetlenül haljon meg a csecsemő.

A születések havi és évi ingadozása nem véletlen, ciklusossága már ekkor valamiféle tudatos-ösztönös szabályozottságot mutat.

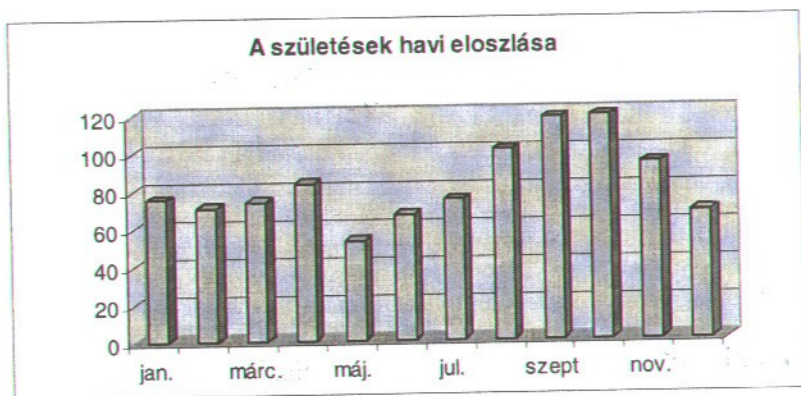
Az éves ingadozást vizsgálva meg kell állapítani, hogy egy évre átlagosan 67 születeés esik. Ezt meghaladják az 1854, 1855 és 1965-ös esztendő értékei, míg a házasságkötések számában az átlagot messze meghaladó esztendőök 1861, 1862 és 1867. Ebben az időszakban tehát a házasságkötéseket nem követi azonnali

gyermekáldás, azaz már a házasságkötések után közvetlenül, az első gyermek megszületése előtt létezett hagyománya és gyakorlata a születéskorlátozásnak.

A házasságkötések számában negatív rekordot tartó 1856-os évet viszont a születések esetében 1861-ben követi egy erősebb visszaesés, ez például öt év eltérést mutat. Tendencia jellegét csak a további vizsgálatok bizonyíthatják, vagy cáfolhatják.

A születések havi ingadozás megfelel a várakozásoknak: mivel agrártelepülésről van szó, ahol a lakosság mezőgazdaságból él, ez a szezonális munkavégzés meghatározó jelleggel bír a fogantatásra, és így a születések aránytalan eloszlására. Nemcsak a szexuális élet alkalmi ritkulnak az aratás, betakarítás idején, de az sem igen engedhető meg, hogy a szülés essen ezekre a nehéz hónapokra. Arról nem beszélve, hogy az ínségesebb években az aratás előtti élelemhiány nagyobb halálozást eredményez.

A havi átlag 83 születés, ezt messze meghaladja az augusztus és november közötti hónapok születésszáma, de eléri még az április, a többi hónap pedig messze elmarad tőle. Visszaszámolva a fogantatás idejét tehát megállapíthatjuk, hogy míg július hónapban átlagos számú gyermek fogant, addig augusztusban már messze alacsonyabb ez a szám.

Mindent összevetve tehát szépen látszik, hogy a gyermek születésére legkedvezőbbek a betakarítások utáni nyugodtabb hónapok, és igyekeznek ehhez igazítani a fogantatás idejét is.

Az újszülöttek nem szerinti megoszlása

Az újszülöttek nem szerinti megoszlása közel egyenlő. Némiképp torzítja az eredményt, hogy a halva született csecsemőknél nem történt meg minden esetben a gyermek nemének bejegyzése. Ez az 1001 születésből 34 csecsemőt jelent. Egyébként a vizsgált időszakban 486 fiú és 484 leánygyermek született élve. A bejegyzett halva születettek száma egyszer sem haladja meg az évi 5-öt.

1. táblázat: Az újszülöttek nemek szerinti megoszlása

	fiú	lány	halva	össz.	ebből iker
1853	32	29	3	61/64	2x2
1854	29	41	5	70/75	1x2
1855	28	39	3	67/70	–
1856	34	38	1	72/73	1x2
1857	34	28	–	62/62	–
1858	32	34	–	66/66	3x2
1859	39	32	4	71/75	2x2
1860	32	35	2	67/69	3x2
1861	27	26	1	53/54	1x2
1862	35	33	1	68/69	1x3; 1x2
1863	38	26	1	64/65	1x2
1864	19	36	3	55/58	1x2
1865	42	34	4	76/80	3x2
1866	36	29	2	65/67	2x2
1867	30	24	4	54/58	1x2
Össz.	486	484	34	970/1001	47

Minden kornak megvan a maga névdivatja, így volt ez a megelőző évszázadokban is. Az anyakönyv tanúbizonyosága szerint a vizsgált időszakban Pétersze- gen a következő nevek voltak a leggyakoribbak: lányoknál Sára, Zsuzsanna, Ju- lianna, Ágnes, a fiúknál pedig Sándor, András, Lajos, Imre, valamint Mihály ne- vet kapott a gyermekek több, mint 70%-a.

A törvénytelen gyermek

Sajátos helyet foglalt el egy falu társadalmában hosszú ideig a lányanya és gyermeke egyaránt. Személyes sorsukat, helyzetüket csak a nominatív feldolgozás tudja megvilágítani. Általánosságban azonban elmondható, hogy házasságon kívül összesen 29 gyermek született a vizsgált időszakban – évi átlagban 2. Közülük az anyakönyvek bizonyosága szerint 3 együttélésből született – az apa neve ugyanis be van jegyezve –, 7 esetben pedig utólagosan elismerte, illetve a későbbi házasságkötés által törvényesíttette. Ez szintén magasnak tűnő arány, és beletekintve több érdekes mozzanata is van, de ezekkel kapcsolatban ennyi év távlatából csak feltételekbe lehetne bocsátkozni (pl. egy ugyanazon nő 5 törvénytelen gyermeknek is életet adott a vizsgált időszakban...).

Hasonló eredményt közöl Varga Gyula: „Komádiiban évi átlagban 1.5 házasságon kívüli gyermek született, ez a törvényesek 2,5%-a. Néhány vadházasságról is tudunk; több leányanya sorozatosan szült házasságon kívül.” (Varga, 1979)

Itt ellentmondani látszik a helyi körülmény az országos tendenciának – Andorka Rudolf szerint ugyanis „...valószínű, hogy a 18. században és a 19. század első kétharmadában ritka volt a házasságon kívüli születés.” (Andorka, 1988)

Ikerszülések

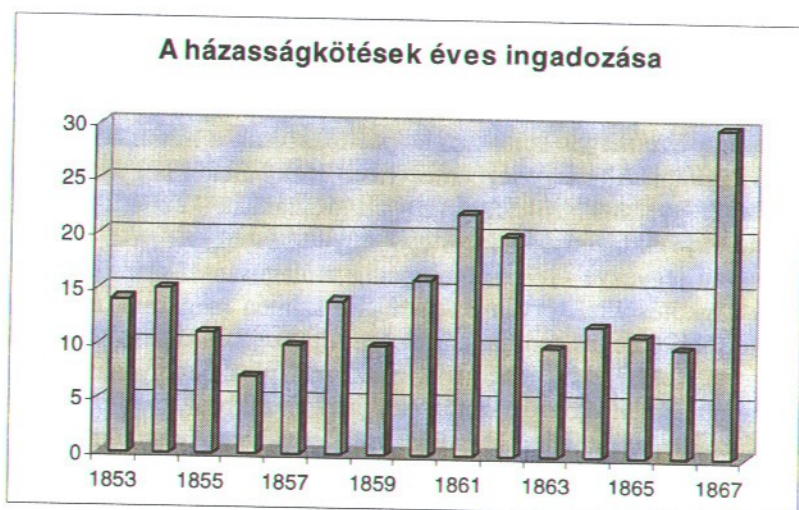
További kutatást, elemzést igényel az az adat, mely az 1. táblázatból még kiolvasható: az ezer szülésre 22 ikerszülés esik. A Pallas Nagylexikon szerint a múlt században 100 szülésre esett egy iker. Ennek megfelelően az itteni 1000 szülésre mindösszesen 10 lenne az átlagos születési arány. Annak megvizsgálását, hogy esetleg egy-két családban öröklődő, vagy a településen ez egy átlag érték csak a nominatív, családlapos feldolgozás teszi lehetővé, amikor a teljes családlapok alapján lehetőség lesz a rokonsági kapcsolatok áttekintésére

Házassági anyakönyvek

Az évi ingadozás jelentős – min. 1856–7; max. 1867–30 –, de a vizsgált időszak rövid ahhoz, hogy itt tendencijelleget lehetne meghatározni.

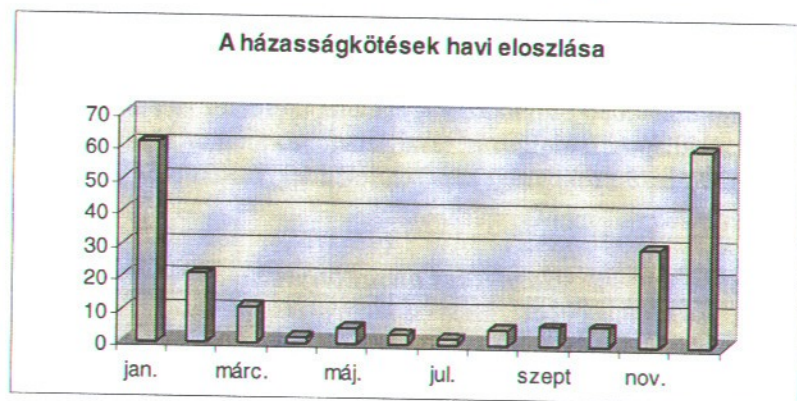
Ennél sokkal egyértelműbb a havi eloszlások vizsgálata. A havi ingadozás különösen szépen mutatja meg a jellegzetesen mezőgazdaságból élő falu szokás- és munkarendjét.

Amint a táblázatból látható, a házasságkötések ~ 80%-a esik a téli hónapokra, ebből ~ 50% december–január, 30% pedig november és január hónapokra. Tavasszal a mezőgazdasági munkák indulása, nyáron az aratás, ősszel a betakarítás a parasztembertől teljes energiát kívánt, nem volt idő és alkalom a nagy vígasságokra.

A vizsgált 15 év alatt csupán 2 házasságkötés történt a nyári munkacsúcs idején, júliusban (mindkettő a falu német származású kovácmesteréhez kötődik).

1856. novemberében egy házasság sem kötöttet, s ugyanebben a hónapban kiugróan magas volt a halálozások száma. A nász és a gyász nem fér meg egymás mellett a hagyományos vallási felfogásban. Minimum a hathetes gyászt kellett megtartani – ez természetesen kihathat a házasságkötésekre.

A házasulandók kora, családi állapota

A házasságkötések nem-nominatív feldolgozásából talán a legizgalmasabb kérdés a házasulandók életkorának és családi állapotának megvizsgálása, kimutatása. Lényeges azért, mert a nők életkora az esküvő időpontjában meghatározó

például a vállalható gyermekszám tekintetében, de az újrَاهázasodók száma is erős befolyással bír éppen az aránylag magas felnőttkori halálozás miatt.

A történeti demográfiai kutatások szerint Európa a hajdonok házasságkötési életkora tekintetében kettészakadt: a Trieszt–Szentpétervár vonaltól nyugatra eső területeken a viszonylag késői házasságkötés volt a szokás, ezáltal lényegesen lerövidült az az időszak, amelyben gyermeket szülhettek (Hajnal, 1965). Az eddigi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy hazánk az alacsony házasságkötési életkor övezetébe tartozik, azzal a tapasztalattal, hogy az Alföldön még a nyugat-dunántúli egyházközségekhez képest is korábban kötöttek a házasságok. Ebbe a sorba tökéletesen simul a péterszegi református közösség házasodási szokása.

A házasságkötések 73%-ában mind a menyasszony, mind a vőlegény első házasulandó. A menyasszonyok életkoruk szerint a következőképpen oszlanak meg: 28,7% 18 év alatti, 25,4% 18–19 éves, 45,8% pedig 20–29 év közötti. Harminc év fölötti ebben az időszakban nem volt. A menyasszony és a vőlegény közötti korkülönbség elég magasnak tűnik: 4,7 év, de ha figyelembe vesszük, hogy a vőlegénynek azért nem ártott katonaviselt embernek lenni, akkor reálisnak mondható.

Az özvegyek között is nagy volt az újrَاهázasodás aránya. 34 esetben vegyes házasság jött létre, ahol az egyik fél volt özvegy (24 esetben a férfi, 10 esetben a nő), 31 esetben pedig mindkettő. Ez összesen 65 házasságot érint, azaz az összes házasságkötés 27%-át! Mindez összefüggésben van azzal, hogy a református vallás családcentrikus, és nézeti szerint a család akkor teljes, ha apa, anya és gyerekek alkotják.

Az, hogy az özvegy férfiak házasodási kedve nagyobb volt, mutatja, hogy a háztartásban a nemek között erős munkamegosztás létezett: az elhunyt feleség hiányzott a gyerekek nevelésében, a háztartás vezetésében egyaránt.

Az özvegy férfiak egy kivételével minden esetben náluk fiatalabb lányt vettek el, az özvegy nők újrَاهázasodásakor viszont aránylag nagy számban fordult elő, hogy maguknál fiatalabb férfit választottak (10 esetből 7!). Érdekességként jegyzem meg, hogy a nem messze fekvő Komádiban ugyanakkor 200 év alatt jegyezték fel 24 ilyen esetet (Varga, 1979). Amikor viszont mindkét fél özvegyen kötött újabb házasságot, nem volt ritka a 10–15 év korkülönbség, és itt is általában a férfi volt az idősebb. Az átlagos korkülönbség viszont lényegesen magasabb, mint az először házasulók esetében: 7,1 év.

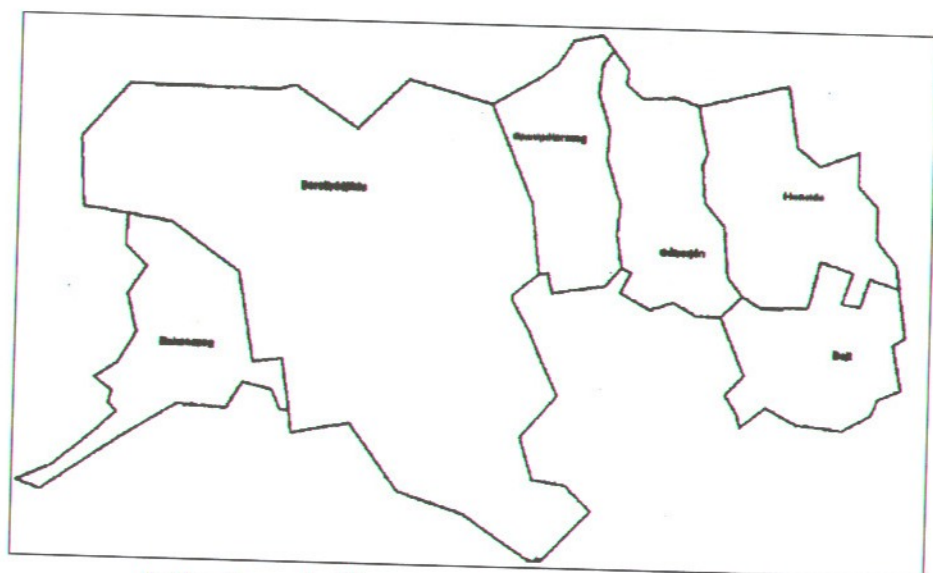
Települési endogámia – exogámia alakulása

Egy település külső kapcsolatait az is mutatja, hogy lakói mennyire nyitottak a párválasztás esetében. Nos, a 19. sz. közepén Szentpeterszeg egy zárt, vagyis endogám házasodási képet mutat, ugyanis a házasságkötések 86%-ban mindkét fél helybeli lakos. A fennmaradó 14%, azaz 29 esküvőből három esetben idegenből

hozott menyasszonnyal találkozunk, 26 esetben pedig a vőlegény volt a környező települések lakója.

Utóbbiaknál valószínűsíthető, hogy ezeknek a családoknak jelentős része nem is maradt a községben, hanem a vőlegény falujába költözött – erre csak a családlapok további, részletes feldolgozása világíthat rá. Az a gyakorlat, hogy a házasságkötés után lakcímként többségében a vőlegény lakcíme szerepel, erre enged következtetni.

Nem mondható, hogy messziről jöttek ezek a kérők: nagyobb részük a szomszédos települések lakója: Gáborján 9, Hencida 8, Berettyóújfalu 7, Bojt és Bakonszeg 1-1 vőlegénnyel szerepel.

1. ábra: Az exogám házasságok külső partnerének származási helye

Vallási endogámia

Mint arról a bevezetőben szó volt, a település lakosságának ebben az időszakban több mint 96%-a református vallású. A református anyakönyv tanúsága szerint az 1.450 lakos megtalálta párját az azonos vallásúak között: a vizsgált időszak alatt két bejegyzés történt, ahol a vőlegény nem (ágostai), de a menyasszony református volt, fordított eset pedig nem is történt.

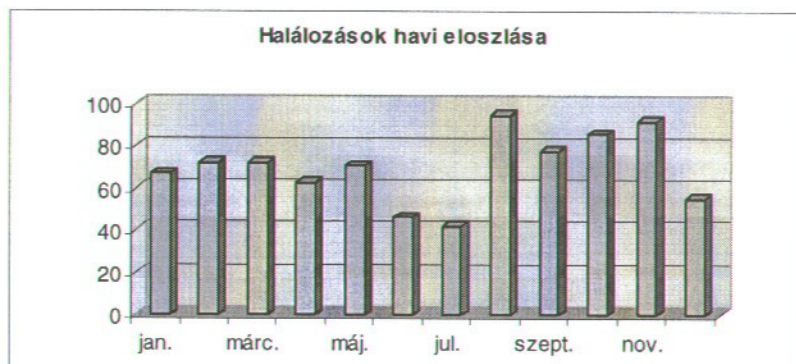
Bár korábban nem-nominatív feldolgozásról volt szó, természetesen az ilyen különlegességekre azért név nélkül is figyelünk: a két esetben ugyanarról a vőlegényről volt szó: a községben telepedett le egy lipcsei születésű kovács ember, aki első felesége halála után ismét a faluból nősült.

Mindezek alapján határozottan kijelenthetjük, hogy a település vallási tekintetben szintén endogámnak nevezhető.

Halálozási anyakönyvek

A halálozási anyakönyv bejegyzései a következők: dátum, az elhalt neve (esetleg apja vagy férje neve), lakhelye, neme, kora, a halál oka, a temetés napja, szertartást végző személy, megjegyzés.

Először nézzük meg a halálozások éves ingadozását. A kiugró esztendőekben megvizsgálva a halálozások okait, kiderül, hogy az 1863-as esztendő adataiért a május–júniusi himlőjárvány a felelős. Ugyancsak kiugró az 1855. augusztus–szeptember, amikor a kolerajárvány érte el a falut, kisebb emelkedés eredményezett az 1856. október–novemberi szamarhurut járvány.

Az augusztusi halálozási csúcset nagy valószínűséggel a nyári fertőző gyomorbetegségek játszottak szerepet. Az is megállapítható, hogy jelentősebb éhínség a vizsgált időszakban nem sújtotta a falu lakosságát, amennyiben az aratást megelőző időszakban nem mutatható ki nagyobb halálozási arány. Az egyetlen, 1863. májusi magas értéket külön megvizsgálva kiderül, hogy ezért a himlőjárvány a felelős.

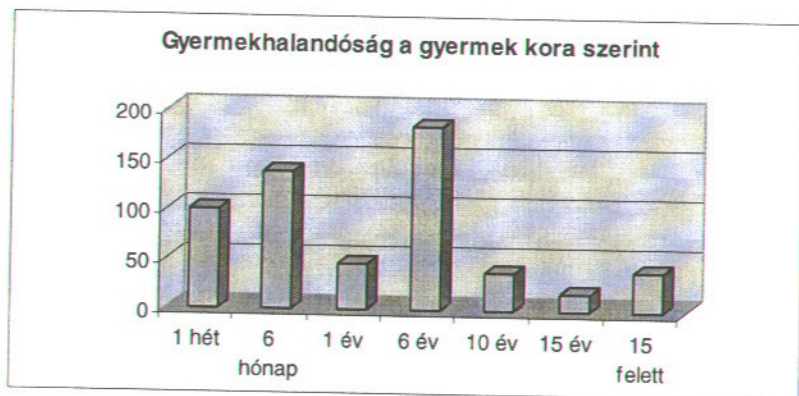
A halálokok között a kelevény (196 előfordulás), nyavalyatörés (81), sínlődés (93) a leggyakrabban előforduló, a valószínűleg koraszülött, életképtelen csecsemők esetében az „idétlen” (15) megnevezés szerepel. Volt cholera, vereshimlő, torokgyík, száraz- és forróbetegség, lappangó kelevény, és más, ma már nem minden esetben beazonosítható betegség. (Metaforának is szép annak az aggleánynak az esete, aki a bejegyzések szerint hervadozásban halt meg.)

Alig-alig fordul elő baleset jellegű halálok: egy kútba, egy Berettyóba fulladt ember, egy késbe esett gyermek, és egy szekér alá esett férfit sorol fel az anyakönyv összesen a vizsgált időszak alatt.

Nem történt viszont sem öngyilkosság, sem egyértelműen kimutatható erőszakos cselekedet általi haláleset.

Csecsemő- és gyermekhalandóság

Külön megvizsgáltam a kor szerinti halálozásoknál azokat, akik azelőtt haltak meg, hogy családot alapíthattak volna. Az adott időszakban 524 gyermek halt meg 15 éves kora alatt, 39 pedig 15 éves kora fölött ugyan, de még a családalapítás előtt.

Az elhalálozottak 67,1%-a a családalapítás előtt halt meg, tehát a népességi reprodukcióban nem vehetett részt. Ez szomorú adat, melyért azonban nemcsak a korabeli egészségügyi viszonyokat tehetjük felelőssé. A részletes feltárást itt is a családlapok felvétele teszi lehetővé.

Összegzés helyett

Ez a tanulmány egy, a debreceni Egyetem néprajzi tanszékén készülő szakdolgozat kutatási eredményeiből ad ízelítőt, hogy kedvet csináljon másoknak is az ilyen típusú vizsgálódásokhoz. Ma már egyre több helytörténeti kutatás egészül ki az anyakönyvek vizsgálatával, hiszen a bennük rejlő hatalmas ismeret, információ túl visz az emberi emlékezet idején, hozzásegít szűkebb-tágabb pátriánk bensőségeiből megismeréséhez.

Végezetül pedig itt szeretnék köszönetet mondani Szentpéterszeg jelenlegi lelkészének Tóth Józsefnek, és Harasztosi Sándorné Margit nélinek, hogy lehetővé tették számomra az anyakönyvek megtekintését, feldolgozását.

- Andorka Rudolf* (1988): A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Bp. KSH
- Andorka Rudolf* (2001): Gyermek, család, történelem. Bp. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság
- Az anyakönyvek, mint a történeti kutatások forrásai. (szerk. Barna Gábor, Szabó László) Szolnok, Damjanich Múzeum, 1980.
- Dávid Zoltán* (1963): A történeti demográfiai források értékelésének kérdései. Demográfia, VII., 4., pp. 515–525.
- Faragó Tamás* (1983): Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények alapján. Ethnographia, 2, 216–255.
- Faragó Tamás* (1997a): Az egykorú néprajzi leírások, mint a magyar család- és háztartástörténet forrásai. In: Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában. Budapest: BKE, XIX. 2, 206–216.
- Husz Ildikó* (2001): Család és társadalmi reprodukció. <http://kvttr.elte.hu/mszt/20002/husz.htm>
- Lukács Ágnes, B.* (1975): A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele. Statisztikai Szemle, VIII., 6., pp. 648–654.
- Magyarország helységnévtára*: A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával, mint az 1863 év elején fennállott / Legújabb hivatalos adatok nyomán összeállították és kiadták: B. – R. – A. – P. – 1863.
- Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 11. köt.: Hajdú-Bihar megye. – Bp. 1997. – 147 p.
- Novák László–Ujváry Zoltán* (1983)(szerk.): Lakodalom. Folkklór és ethnográfia 9. Debrecen.
- Őrsi Julianna* (1998): Emberszötte háló. Túrkeve
- Varga Gyula* (1979): Egy falu az országban. Db. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Igazgatósága